लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

<u>शोधार्थी</u>

हरिप्रसाद भट्टराई

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

शोधनिर्देशक
सहप्रा.
कृष्णप्रसाद घिमिरे

लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

हरिप्रसाद भट्टराई

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, एम्.ए. दोस्रो वर्षका छात्र हरिप्रसाद भट्टराईले **लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले निकै परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको समुचित मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६/१०/१७

… … … … … … … … …

सहप्रा. कृष्णप्रसाद घिमिरे
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६६ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

मिति : २०६६/१०/२०

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र **हरिप्रसाद भट्टराई**ले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति		**हस्ताक्षर**
१)	प्रा. राजेन्द्र सुवेदी (विभागीय प्रमुख)	… … … … …
२)	सहप्रा. कृष्णप्रसाद घिमिरे (शोधनिर्देशक)	… … … … …
३)	प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी (बाह्य परीक्षक)	… … … … …

कृतज्ञताज्ञापन

जसका कुशल निर्देशनमा रही मैले यो शोधपत्र तयार पार्न सकें, अनि शोधपत्र तयार पार्दा हुने सम्पूर्ण कठिनाईसँग जुध्न र आफूसँग भएका पुस्तक तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू एवं हुनसक्ने सम्भावित स्थानप्रति सङ्केत गरी निर्देशकको मात्र होइन, एउटा सहयोगी गुरुको समेत भूमिका निर्वाह गरिदिनु हुने श्रद्धेय गुरु सहप्राध्यापक श्री कृष्णप्रसाद घिमिरेप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यो शोधपत्र तयार पार्दा परेका केही अड्चनहरूलाई फुकाउन सहयोग गरिदिनु हुने विभागीय प्रमुख प्राध्यापक श्री राजेन्द्र सुवेदीप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

त्याग, सद्भाव, आत्मविश्वास र समर्पण हो प्रेम ! त्यही समर्पण जसले आफू भोको रहेर मलाई अघाउन हाल्यो, अनि आफू जलेर मलाई उज्यालो प्रकाश दियो, हो त्यही मेरो जीवनको प्रच्छन्न प्रकाश 'पारू'-लाई मैले यहाँ हृदयदेखि सम्झेको छु । वर्तमानिक सभ्यता र उदाउँदो भविष्यको मानक परिस्थितिसम्म यो उज्यालो छर्न सकें भने म त्यो समर्पणको कदर भएको ठान्नेछु । मेरो उज्ज्वल भविष्य चाहने ममतामयी आमा जमुना, भाइहरू– गोविन-नविना, शङ्कर, बिसी तथा सम्पूर्ण भट्टराई परिवारप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यो शोधपत्र टङ्कणको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिनुभएका मेरा आत्मीय मित्र तथा कुशल टङ्कणकर्ता श्री प्रकाश घिमिरेलाई मुरीमुरी धन्यवाद दिन्छु । शुद्धाशुद्धिमा सहयोग गरिदिनु हुने मित्र नारायण गौतम र माधवप्रसाद पौडेललाई पनि सम्झन्छु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुरप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

जसका कृतिहरूको विश्लेषणले यो शोधपत्रको शरीर-रचना तयार भयो, ती सम्पूर्ण स्रष्टाहरूप्रति हार्दिक श्रद्धा-सुमन ! मानव-मानवबीच समानता, एकता र आदर्शीकृत मानवत्त्वको जन्म भई वर्गहीन समाज निर्माण होस् भन्ने आत्मीय चिराग बोकेका ती विचारहरूप्रति मानवीय समर्थन । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुरसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु । अस्तु ।

शैक्षिक सत्र : २०६३/६५
क्रमाङ्क : ११२

मिति : २०६६/१०/१७

शोधार्थी
हरिप्रसाद भट्टराई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, २०६६ ।

विषयसूची

शीर्षक | **पृष्ठसंख्या**

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय **१-८**

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३	विषय परिचय	१
१.४	समस्याकथन	२
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७	शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व तथा उपयोगिता	६
१.८	अध्ययनको सीमाङ्कन	७
१.९	सामग्री सङ्कलन र शोधविधि	७
१.१०	शोधपत्रको रूपरेखा	७

दोस्रो परिच्छेद

प्रगतिवादको सैद्धान्तिक परिचय **९-३८**

२.१	परिचय	९
२.२	प्रगतिवादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका रूपमा यथार्थवाद	१०
२.३	मार्क्सपूर्वको प्रगतिवादी परम्परा र मान्यता	१२
	२.३.१ मार्क्सपूर्वको प्रगतिवादी परम्परा	१२
	२.३.२ मार्क्सपूर्वको प्रगतिवादी मान्यता	१४
२.४	प्रगतिवादको आधारशीलाका रूपमा द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण	१७
	२.४.१ उठान	१७
	२.४.२ द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोण	१९
	२.४.३ हिगेलको द्वन्द्ववादी दृष्टिकोणको सार	२०

२.४.४ ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण २३
२.५ कला-साहित्यसम्बन्धी मार्क्स-एङ्गेल्सका आधारभूत मान्यताहरू २५
२.६ कला-साहित्यमा अन्तर्वस्तु र रूपको सम्बन्ध ३१
२.६.१ उठान ३१
२.६.२ कला-साहित्यमा अन्तर्वस्तुको स्थान र प्रगतिवादी धारणा ३२
२.६.३ कला-साहित्यमा रूपतत्त्वको भूमिका ३३
२.६.४ रूप र अन्तर्वस्तुको सहसम्बन्ध र अन्तर्विरोध ३४
२.६.४.१ सहसम्बन्ध ३४
२.६.४.२ अन्तर्विरोध ३५
२.७ कला-साहित्यमा अन्तर्वस्तुको निर्णायक भूमिका ३६
२.८ निष्कर्ष ३७

तेस्रो परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि र विकास परम्परा ३९-६८

३.१ राजनैतिक पृष्ठभूमि ३९
३.२ साहित्यिक पृष्ठभूमि ४१
३.३ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विकास परम्परा ४३
३.४ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखनको आरम्भ र चरण विभाजन ४६
३.४.१ प्रथम चरण ४७
३.४.२ द्वितीय चरण ४७
३.४.३ तृतीय चरण ४८
३.५ लुम्बिनी अञ्चल : एक परिचय ५०
३.६ लुम्बिनी अञ्चलमा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको सिलसिला ५३
३.७ लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासकारहरूको संक्षिप्त परिचय ५६
३.७.१ मोदनाथ प्रश्रित र उनका 'देशभक्त लक्ष्मीवाई' तथा 'चोर' उपन्यास ५७
३.७.२ युवराज पाण्डे र उनको 'सानी' उपन्यास ५७
३.७.३ प्रदीप ज्ञवाली 'शीतबिन्दु' र उनको 'सहयात्री' उपन्यास ५८
३.७.४ रामचन्द्र भट्टराई र उनको 'ज्वाला' उपन्यास ५८

३.८ उपन्यास विश्लेषणका संरचनात्मक तत्त्वहरू ५९
३.८.१ कथानक ६१
३.८.२ चरित्र ६२
३.८.३ दृष्टिबिन्दु ६४
३.८.४ विचार वा सारतत्त्व ६५
३.८.५ भाषाशैली ६६
३.९ निष्कर्ष ६७

चौथो परिच्छेद

प्रगतिवादी सिद्धान्तका आधारमा लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण **६९-११७**

४.१ विषय प्रवेश ६९
४.२ मोदनाथ प्रश्रितको 'देशभक्त लक्ष्मीवाई' उपन्यासको विश्लेषण ७०
४.२.१ विषय प्रवेश ७०
४.२.२ उपन्याससम्बन्धी केही प्रगतिवादी सौन्दर्यशास्त्रीय आधारभूत मान्यताहरू ७१
४.२.३ 'देशभक्त लक्ष्मीवाई' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रगतिवादी चिन्तन ७२
४.२.४ 'देशभक्त लक्ष्मीवाई' उपन्यासमा प्रयुक्त द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन ७४
४.२.५ वर्गसङ्घर्ष वा वर्गीय पक्षधरता ७६
४.२.६ लेखकीय प्रतिबद्धता ७७
४.२.७ समसामयिक यथास्थितिजन्य यथार्थप्रति आलोचनात्मक दृष्टि ७८
४.२.८ 'देशभक्त लक्ष्मीवाई' उपन्यासमा प्रयुक्त अन्तर्वस्तु ७९
४.२.९ रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन ८०
४.२.१० क्रान्तिप्रतिको चाहना ८१
४.३ उपन्यासकार युवराज पाण्डेको 'सानी' उपन्यासको विश्लेषण ८२
४.३.१ विषय प्रवेश ८२
४.३.२ 'सानी'-मा प्रयुक्त प्रगतिवादी चिन्तन ८४

४.३.३ 'सानी'-मा प्रयुक्त द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण ८६
४.३.४ वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय पक्षधरता ८७
४.३.५ लेखकीय प्रतिबद्धता ८७
४.३.६ अन्तर्वस्तुका रूपमा प्रयुक्त समाज रूपान्तरणको चाहना ८८
४.३.७ रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन ८८
४.४ मोदनाथ प्रश्रितको 'चोर' उपन्यासको विश्लेषण ९०
४.४.१ विषय प्रवेश ९०
४.४.२ 'चोर' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रगतिवादी चिन्तन ९२
४.४.३ 'चोर' उपन्यासमा प्रयुक्त द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन ९२
४.४.४ 'चोर' उपन्यासमा प्रयुक्त वर्गीय पक्षधरता वा वर्गबोध ९४
४.४.५ 'चोर' उपन्यासमा अन्तर्वस्तुका रूपमा समाज रूपान्तरणको चाहना ९५
४.४.६ 'चोर' उपन्यासमा समसामयिक यथास्थितिजन्य यथार्थप्रति आलोचना ९५
४.४.७ 'चोर' उपन्यासमा लेखकीय प्रतिबद्धता ९६
४.४.८ 'चोर' उपन्यासमा रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन ९६
४.५ प्रदीप ज्ञवाली 'शीतबिन्दु'-को 'सहयात्री' उपन्यासको विश्लेषण ९८
४.५.१ विषय प्रवेश ९८
४.५.२ प्रगतिवादी चिन्तनका दृष्टिमा 'सहयात्री' उपन्यास ९९
४.५.३ द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तनको प्रयोग १००
४.५.४ वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय पक्षधरता १०१
४.५.५ लेखकीय प्रतिबद्धता १०२
४.५.६ अन्तर्वस्तुको रूपमा सामाजिक रूपान्तरणको चाहना १०३
४.६ रामचन्द्र भट्टराईको 'ज्वाला' उपन्यासको विश्लेषण १०५
४.६.१ विषय प्रवेश १०५
४.६.२ उपन्याससम्बन्धी प्रगतिवादी मान्यता १०६
४.६.३ 'ज्वाला'-मा प्रयुक्त प्रगतिवादी चिन्तन १०७
४.६.४ 'ज्वाला'-मा प्रयुक्त द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन १०८

४.६.५ वर्गीय पक्षधरता वा वर्गसङ्घर्ष १०९
४.६.६ लेखकीय प्रतिबद्धता १११
४.६.७ अन्तर्वस्तुको रूपमा सामाजिक रूपान्तरणको चाहना ११२
४.६.८ रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन ११३
४.७ समग्र नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास परम्परामा लुम्बिनी अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासकारहरूले पुऱ्याएको योगदान ११४
४.८ निष्कर्ष ११७

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार ११८-१२१

५.१ उपसंहार ११८

सन्दर्भसूची १२२-१२३

परिशिष्ट १२४-१३१

संक्षेपीकृत शब्दसूची

संक्षिप्त रूप		पूर्ण रूप
अनु.	-	अनुवादक
आई.ए	-	इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
ई.सं.	-	ईस्वी सम्वत्
उपप्रा.	-	उपप्राध्यापक
एम्.ए.	-	माष्टर अफ आर्टस्
ए.मा.ले.	-	एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी
क.	-	कमरेड
गा.वि.स.	-	गाउँ विकास समिति
डा.	-	डाक्टर
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने.क.पा.	-	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्र.सं.	-	प्रथम संस्करण
प्रा.	-	प्राध्यापक
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	-	पृष्ठ
बी.ए.	-	ब्याचलर अफ आर्टस्
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत्
वी.पी.	-	विश्वेश्वरप्रसाद
सम्पा.	-	सम्पादक/सम्पादन
सा.प्र.	-	साझा प्रकाशन
स्व.	-	स्वर्गीय
...	-	केही अंश छाडिएको